

RUSAMAJIXIK RI QATZIYAQ K'O RUQ'AJARIK RIK'IN RI QAK'ASLEMAL

Celia Angélica Ajú Patal, Candelaria López Ixcoy*

Ri nub'ij

Nim ruq'ij, nim rejqalen ri b'anob'al pa ruwi' ronojel ruwäch ri kem nikib'an ri ixoqi', kan k'o ruq'ij ri rub'eyal ri samaj ruk'wan jun kem. Chupan re' k'o b'anob'äl, ri ruk'u'x b'anob'äl, ri nojib'äl, ri jalajöj samaj, ri jantape ramaj ruk'wan ri rusamajixik jun kem, chuqa' k'o chupan ri kem ri rub'eyal nikit'et ri k'aslemal ri ixoqi' pa taq jalajöj tinamit. Ri yesamajin ri kem, ri ruq'ij k'a re', ja ri niqajo' niqaya rutzijol chupan re jun tz'ib' cholan wawe'.

Ri kem nikisamajij ri ixoqi' kan k'o ruk'aslemal, man pa'el ta rukanuxik rub'eyal, q'ij q'ij nikiya' jajajöj rukot'ijal richin kan jeb'el nit'zu'un ri jun kem. Nikisamajij ronojel ruwäch kem achi'el ri po't, ri su't, ri pas, ri tzijäq, xa achike ri nik'atzin chi ke, ri nikikusaj ronojel q'ij chuqa' ri nikikusaj pa taq nimaq'ij.

Taq jun ixoq nusamajij jun kem kan jantape nuya' ruq'ij, nich'on rik'in, nuloq'oq'ej, k'o ajowab'äl nuya chi re, man niretz'elaj ta ruma chuwäch ri ixoq jun kem k'o ruq'ij, k'o ruk'aslen, nik'atzin chi re, chuqa' rik'in re' nuya' rutzijol achike rutinamit ri kem nusamajij.

Ri ixoqi' nikisamajij ri kem man kitzaqon ta ri etamab'äl kiya'on kan ri qati't qamama' chi ke, ri k'iq'axan kan ri te'ej ati't chi ke ri ixoqi'. Ri kem nub'an jun ixoq

* Celia Ajú: *Kaqchikel winaq, e Samajela' pa* Instituto de Investigación y Proyección sobre Diversidad Sociocultural e Interculturalidad *richin ri nimatijob'äl* Rafael Landívar.
Candelaria López: *K'iche' winaq, e Samajela' pa* Instituto de Investigación y Proyección sobre Diversidad Sociocultural e Interculturalidad *richin ri nimatijob'äl* Rafael Landívar.

man junan ta rik'in jun chik kem, ruma kan nuya' ruk'u'x rik'in ri rukem, chuqa' ri rukotz'ijal, rub'onil kan rujalon ri' rik'in jun chik kem.

Kan k'o k'ayewal nikiq'axaj ri ixoqi', ri xtani' ri nikikusaj kemon tziyääq, ruma man niya'ox ta kig'ij, achí'el man jun ketaman nib'an chi ke, pu rije' man kitzaqon ta ri kitziyaq, k'a k'o na ixoqi', xtani' nikiya' nim ruq'ij roma ri nikikusaj xa kemon tziyääq.

Ri rusamajixik jun kem chuwäch ri ixoq kan achí'el nunataj kik'aslen ri ati't ruma nuqa pa ruk'u'x chuqa' pa rujalon ri etamaxik ruya'on kan chi re ri rati't pa ruwi' ri rusolik jun kem, rija' k'a re' chuqa' xtusipaj kan chi ke ri ral re etamaxik re'.

Jun chik k'ayewal nikiq'axaj ri ixoqi' yesamajin ri kem ja ri man nitoy ta ri rajël chi ke, man nitz'et ta ri ramaj, ri q'ij nuk'waj ri rusamajixik jun kem chuqa' ri b'ätz nuk'waj. Jun kem nim rajël pu man ntoj ta ri rajël re', jantaq jun chik winaq jeb'ël nich'akon chi rij ruma nuk'ayij juk'wan chik ri kem.

K'o chuqa' k'ayewal toq nikusäx ri kemon tziyääq richin weqoj, nikusäx chuqa' richin ntok kiy kipwaq ri kaxlani', man xa ta richin yeto'ox ri ixoqi' e b'anayon ri kem. Kan qitzij manaq niya'ox ta ruq'ij ri rusamaj ri ixoq pa ruwi' ri kem.

Niqarayij, niqajo' niqaya' rutzijol ri nima ruq'ij ri rusamaj jun ixoq ri nub'an kem, ri ruq'ij ri tziyääq nikikusaj ri mayab' winaqi'. Chupan re' nitz'etetej ronojel ruwäch b'anob'äl kan kichin ri winaqi' pa jalajöj tinamit chuqa re' jun rub'eyal samaj kichin ri ixoqi' yekemon; pa ruwi' re samaj re' rije' nikiya' ronojel kina'oj, kib'anob'äl, kik'u'x ruma ri' kan jeb'ël nikanaj ri kem chi kinwäch.

1. Ri kemon tziyääq ruk'wan chupan ruk'u'x chuqa' ruq'ij b'anob'äl.

Kan jalajöj rukotz'ijal, rub'eyal ri kemon tziyääq nikisamajij ri maya' winaqi' pa Iximulew, man e junan ta, jun wi ri kemon tziyääq yeb'an pa taq tinamit. Ri ixoq taq nub'än jun rukem nuju' chupan ruch'ab'al, rub'anob'al, runojib'al chuqa' ri k'o pa ruk'u'x, k'a ri nunuk' chupan ronojel ri yerutz'et chi ruwach'ulew chuqa' chi kaj, achí'el taq re re': chikopi', kotz'ij, sutz', q'ij, ik', ch'umil. Ronojel re' nuya rukotz'ijal ri tziyääq richin nikusäx q'ij q'ij chuqa' ri nikusäx pa runimaq'ij tinamit.

Ri maya' winaqi' xkitz'uk, xkinojij rub'eyal rukemik ri kitziyaq, kan jeb'el rusamajixik xkib'an rik'in kiq'a', ronojel ri nojib'ül xkikusaj xel chupan ri kib'anob'äl, re' kan xa xe kina'oj rije'. Wakami niqatz'et ruxe'el ri jalajöj kem xekib'an ri ojer taq winaqi' chupan ri ojer taq tz'ib', chuwäch ri ab'äj, chuwäch ri ojer taq wuj. Chupan re' k'o ri kemon tziyäk xekikusaj ri k'amol taq b'ey, ri ach'i'a' chuqa' ri ixoqi' ri xek'ase' ojer kan, wakami pa taq tinamit chupan ri Iximulew k'a nikusäx na rub'eyal rukotz'ijal ri kemon tziyäk.

Ri ruxe'el ri kemon tziyäk kan nub'ij chi qe wakami ri ruq'ij, ruk'aslemal ri aj maya'. K'a nikikusaj ronojel rub'eyal rusamajixik ri jun kem ach'i'el ojer kan, jujun rukotz'ijal rujalon b'a ri' ruma ach'i'el ronojel b'anob'äl man pa'el ta chi ri', q'ij q'ij nijalatäj. Jun kemon tziyäk nuk'ut chupan ri rukotz'ijal ri k'o chi ruwach'ulew, chuqa' ri runojib'ül rik'in ronojel ruk'u'x ri nib'ano' jun kem. Ruma ri niqab'ij chi kan k'o ruk'aslemal ri jun kem chuqa' k'o ruk'atzinel, re na'oj re' rutz'ukun kan ri ati' Ixchel, ja rija' xk'utu kan rusamajixik ri jeb'el rukotz'ijal ri kemon tziyäk.

Kan k'o chupan ri kik'aslen ri maya' winaqi' ri kitziyäk kemon ruma ri ixoqi' ja re ri samaj nikib'an ronojel q'ij, nikisamajij kemon tziyäk richin nikikusaj q'ij q'ij, richin nikikusaj pa taq nimaq'ij, richin k'ulb'ik, ri nikikusaj ri ajsamaj chuqa' ri nikikusaj ri ajq'ijab'.

Jun winaq këy ruk'atzinel chuwäch ri kemon tziyäk. Tiqatz'eta re ox'i' ruwäch ri su't, jun richin nipsis q'utun, re' man nikusäx ta richin naya' pa ajolon toq k'o q'ij, xa kan xa xe richin nipsis q'utun, wäy, kaxlanwäy. K'o chik jun su't richin nikikusaj ri winaqi' pa nimaq'ij chuqa' ri nukusaj jun achin richin nusu' rupalaj toq k'o k'atän chuqa' richin nusu' ruq'a' chi re.

Ronojel ri ruk'wan jun kem tziyäk, ri rukotz'ijal, ri rub'onil kan k'o nub'ij pa ruwi' rub'anob'äl jun winäq chuqa' pa ruwi' kib'anob'al jun molaj winaqi'. K'o k'a re' kan nitz'etetäj, k'o k'a re' ri ruxe'el man nitz'etetäj ta, ronojel ri nukusaj k'o pa ruk'u'x ri ixoq nib'ano' ri kem, ri ixoq k'o retamab'äl pa ruwi' ri rusamajixik jun kem tziyäk, ojer rutijon pe ri' pa ruwi' chuqa' kan nuya ruq'ij ri rusamajixik pa ruwi', k'a ri nuya pa ruq'a' ri winäq achike nikusan ri kem tziyäk.

Ri ixöq nich'on rik'in ri kem nusamajij chuqa' rik'in ri kemon tziyäk nukusaj ruma nim ruq'ij ri kem nusamajij chuqa' ri kemon tziyäk nukusaj. Ri ixoq nich'on rik'in ri kemon tziyäk, nuya kiq'ij, yeruloq'oq'ej, man yerutz'ila' ta ruma kan k'o kik'aslen.

Chupan ri maya' b'anob'äl nitz'et chi jun kem k'o ruk'aslen ruma nikusäx richin nib'an ri kem ri k'o chi ruwach'ulew ruma onojel k'o ruk'aslen.

Ri rukotz'ijal ruk'wan jun kem tziyäk nuya rutzijol ri rub'anob'al jun tinamit, chupan jun kem po't natz'et akuchi nikusäx wi, chuqa' jun üq ke ri', chuqa' ronojel ruwach ri kem tziyäk nukusaj jun ixöq natz'et aj akuchi' ri ixöq. Wakami e k'o ixoqi' yekikusaj kemon tziyäk richin jun chik tinamit, pa kan ye'atz'et e aj akuchi' ruma rub'eyal nkib'an chi re rukusaxik ri kemon tziyäk richin jun chik tinamit, re' xa xe nikitz'et ri maya' taq ixoqi'.

K'o winaqi' nikib'ij chi ri kemon tziyäk ja ri aj kaxlani' xetz'ukun richin xk'oje' pa kiq'a ri aj mayab tinamit, na'oj petenäq juk'wan chik akuchi xepe wi ri kaxlani'. Ri yeb'in re' ruma man ketaman ta ri kib'anob'äl, kina'oj, kisamaj ri mayab' winaqi'.

2. Rub'eyal richin nikiya' ruq'ij ri kemon tziyäk ruma kan kichin ri maya' winaqi'

Ri kemon tziyäk kan kichin ri maya' winaqi', ja re nikikusaj q'ij q'ij.

Kan jeb'el nitzu'un jun maya' chupan ri rutzijaq ruma k'a ri kan nuya ruq'ij chuqa' ruma ronojel ri rukotz'ijal ruk'wan. Chupan k'o ri b'anob'äl rub'eyal ri nutz'et ruwach'ulew, jun po't nuk'waj ri k'o chi ruwach'ulew, ri rux'e'el ri b'anob'äl, ri nima nojib'äl chuqa' ri etamab'äl pa ruwi' ri b'anob'äl.

Ri maya' winaqi' nim rub'eyal rutz'etik ri k'aslemal nikib'an, pa ronojel kinojib'äl k'o ruwach'ulew, k'o ri k'aslen, niqatz'et pa ruwi' ri samaj nikib'an, achi'el ri kem, ri yesamajin kem kan nikiya' kina'oj chuqa' ri kik'u'x chupan.

Ri jun ixöq nisamajin ri kem k'o chi ruk'u'x ri etamab'äl sipan kan chi re ruma ri rati't rumama', kan rik'in ruchaqa' runa'oj nusamajij q'ij q'ij. Ri jun kem nub'an kan man junan ta rik'in jun chik kem ruma nuya' ruk'u'x, rukikotemal ruk'aslen chupan, kan jeb'el nusamajij chuqa' nunojij achike rukotz'ijal nuya chupan, q'ij q'ij ninimär retamab'al pa ruwi' ri kem samaj, jalajöj rub'eyal nub'an chi runuk'ik ri kem. Ri na'oj chuqa' ri rukotz'ijal nirelesaj chuwäch ri ruwach'ulew achi'el ruq'a' taq che', ri taq kotz'ij, ri chikopi', ri ch'umil, ri koyopa', ri q'ij. Ronojel re' ja re ri niya'o rukotz'ijal ri kem kan nuya ruk'aslen.

Ri ixöq nusakajij kem chuqa' ri nukusaj ri kem tziyäk kan retaman chi re' k'o ruq'ij ruma retaman janipe q'ij, uchuqa'a' etamab'äl ruk'wan rusamajixik. Ruma ri' jun maya' ixöq kan nim ruq'ij ri kem tziyäk nuya'. Ri man utz ta toq xa xe jub'a' ok rajil niya'ox ri kem tziyäk ruma man niya'ox ta ruq'ij, we ta niya'ox ruq'ij nim nim rajil jun kem tziyäk, jun ixöq nuya' ruq'ij toq nuch'äj ri kemon rutzziyaq, toq nusa', toq nuyak kan nuloq'oq'ej.

Ri maya' ixoqi' nikücha' nikiloq' ri kem tziyäk richin nikikusaj ruma kan k'o ruq'ij chi kiwäch. Ri jun kem tziyäk man junan ta ruwäch chuwäch jun chik, jantape nujäl ri' ri rukotz'ijal ruma ri' kan k'o ruq'ij. Ronojel ri nib'e chuwäch rukotz'ijal, rub'onil, rusamajixik ruk'wan ruk'u'x, runik'ik runojib'al ri ixöq chuqa' jun kem tziyäk kan niyaloj ruma kan utz b'ätz' nikusäx richin nikem, man achi'el ta ri tziyäk man e kemon ta, ri ixöq kan nik'asäs ruk'u'x taq nukusaj ri kem tziyäk.

Ronojel ri rub'eyal, ri samaj, ri q'ij ruk'wan rusamajixik nub'an chi ri jun po't jalajöj rajil, k'o kan nim ntel ri rajil. Wakami k'o po't yeb'an pa ch'ich' pu man junan ta rik'in ri kemon po't ruma re' ruq'a jun ixöq nib'ano'. Ri po't yeb'an pa ch'ich' kan nim rujalon ri' rik'in ri jun po't kemon, nitz'et chupan ri rukotz'ijal ri nub'an chi re ruq'a ri jun ixöq kan jeb'äl nitzu'un.

K'ayew nub'an chi ke ri ixoqi' nikib'an kem tziyäk ruma ri yeb'an pa ch'ich' man nim ta rajil, jun kem tziyäk nim rajil ruma k'iy samaj nuk'waj chuqa' man chanin ta ntel, nuk'waj k'iy q'ij. Jun kem tziyäk niyaloj man niretzetäj ta chanin chuqa' jeb'el niyaloj rub'onil, rukotz'ijal, ri jun b'anon pa ch'ich' ma ke ta ri' ntel.

3. Ri maya' ixoqi' kan k'a nukusaj na ri kemon tziyäk

K'iy k'ayewal nuq'axaj jun ixöq pa ruxe'el ruk'aslen ruma nukusaj ri rutzziyaq, man k'in we k'a ri man rutzzaqon ta kan, nukusaj ri rutzziyaq. K'iy ruwäch ri talutzij nikewaj ri b'anob'äl pa ruwi' ri kitzziyaq ri maya' winaqi' pu k'a e k'o ri nikikusaj ri kitzziyaq.

Pa taq nima tinamit ri jun ixöq nukusaj kemon tziyäk nib'ix chi ruma aj'ik'. K'iy rub'eyal retzelaxik nib'an chi ke ri ixoqi' nikikusaj ri kitzziyaq, nikusäx rub'i María, k'ayil wäy, nik'ayin pa k'ayib'äl, ke ri jujun chik rub'eyal. Ruk'wan k'iy ruwäch etzelanik richin ta nuna' ri winaq chi man jun retaman, manaq ruq'ij. Re jun k'ayewal xtz'ukutaj kan toq xe'oqa el kaxlani' pa taq maya' tinamit, wakami kan k'a k'o na re k'ayewal re' pa kik'aslen ri maya' ixoqi'.

Manaq utz ta ri etzelanik yeb'an chi ke ri maya' ixoqi', chupan ri k'ayewal re' k'a nikikusaj na ri kemon tziyääq, ketaman chi k'o ruq'ij, ruxe'el b'anob'al chuqa' kan nuya' rejqalen ri kik'aslen.

Jujun ixoqi' man nikikusaj ta chik kemon tziyääq pu ruma ketaman chi rik'in ri kemon tziyääq netamax kinach e aj akuchi' e petenaq wi chuqa' achike kitinamit ruma ri' nikichop chik rukusaxik.

Jun rub'eyal richin niya'ox ruq'ij ri kemon tziyääq k'o chi nikusäx, richin ke ri nitz'et chi k'o ruchuq'a ri ruxe'el chuqa' pa k'aslemal. Wakami jun maya' ixoq nukusaj ri rutzিয়াq pa rutinamit, jantaq pa jun nimatinamit, k'o xtani' man nikikusaj ta chik ruma pa taq tijob'al, pa akuchi yesamaj wi nik'utux chi junan ruwäch ri kitzিয়াq nikikusaj ri man kemon ta tziyääq. Ri k'ayew toq man niya'ox ta ruq'ij jun ixöq, netzeläx ruma ri rutzিয়াq nukusaj, re' nuk'waj runa'oj chi nutzäq ri rutzিয়াq. K'o ixoqi' ketaman chi k'atzinel niyakataj kib'anob'al ruma ri nikikusaj ri kitzিয়াq.

Wakami k'o ixoqi' kan ntel pa kik'u'x chi k'atzinel nikusäx ri kemon tziyääq ruma k'o rejqalen chuqa' nuya rutzijol e achike rije', e aj akuchi', achike ri kitinamit.

Toq ri ixoqi' nikitzäq rukusaxik ri kitzিয়াq achi'el man chik e maya' winaqi' ta, jun winaq nik'is ruki'il ruk'aslem toq nutzäq achike ruxe'el, ntok k'ayewal pa ruk'aslen.

Jun rub'eyal richin niya'ox rejqalen ri kemon tziyääq ja ri man niya'ox ta q'ij chi ke ri winaqi' ri yeb'in chi ri kemon tziyääq manaq ruq'ij. Jun kemon tziyääq nuya' rejqalen ruq'ij jun winaq chuqa' kan jeb'el nitz'u'un chupan re tziyaaq taq nukusaj. Ri rutzিয়াq jun maya' ixöq ja ri ruxe'el rub'anob'al. Man richin ta niwäq ri jay akuchi' yesamaj wi ri winaqi', man richin ta nuya' retz'ab'al jun k'olib'al, man richin ta ri' yekemon ri winaqi'.

Ri jun ixöq nusamajij ri kem man xa xe ta nuk'owisaj ruramaj, xa kan nik'atzin chi re richin rija' kan nuna' chi jun ixöq ajkemon. Rik'in ri nukem nuch'äk rupwaq, nito'on pa rachoch. Ri ixöq nuk'ayij ri tziyääq xukem, nurayij niya'ox ri rajil chi re, ri k'ayew ja ri man niya'ox ta ri rajil xel chumäch rija', man nitz'et ta ri samaj xuk'waj rusamajixik. Pa taq k'ayb'al niqatz'et chi man niya'ox ta ruq'ij ri kemon tziyääq taq niloq' jun, jub'a' ok rajil niya'ox, ri winaqi' man nikinojij ta ri samaj ruk'wan ri rusamajixik.

Jujun chik ixoqi' nikiq'axaj ri k'ayewal ruma jun chik winaq nik'ayin ri kikem, rije' man nikitoj ta ri rajil ri kem pu taq nikik'ayij juk'wan chik k'iy rajil nikik'utuj, ja rije' jeb'el yech'akon pa ruwi' ri kaisamaj ri ixoqi' yeb'ano ri kem.

Wakami jujun kaxlani' nikikusaj ri kemon tziyääq richin jantape yech'akon chi rij, nikik'ayij chuqa' nikinuk' pa taq k'olib'äl richin yetz'et ri tziyääq. Jalajöj rub'eyal nikib'an chi re, ri rub'eyal re' nuqasaj ruq'ij, rejqalen ri kemon tziyääq, k'o ruq'ij ruma ri pwaq nikich'ak chi rij. Ri ixöq nib'ano ri kem chuqa' ri nikusan ri kemon tziyääq, manaq niya'ox ta ruq'ij.

Chupan jujun chik k'olib'äl akuchi yenuk' wi ri ojer taq na'oj chuqa' k'o k'olib'äl richin yenuk' ri kemon tziyääq, jeb'el nib'an ch'akoj chi rij ri kaisamaj ri ixoqi' yekemon, ri winaqi' yepe juk'wan chik tinamit nikitoj richin ye'ok chupan re k'olib'äl re'. Chuqa' chupan ri k'olib'äl re' nik'ayix kemon tziyääq, k'o k'ak'a chuqa' k'o man e k'ak'a ta chik, ronojel re' e loq'on chi ke ri ixoqi' pu jub'a' ok rajil nikitoj, taq re winaqi' re' nikik'ayij pa taq kik'olib'äl, nim rajil nikik'ul ruma ri' nikiya ruq'ij ruma ri ch'akoj nikib'an chi rij.

4. Ri kem nusamajix rik'in ri molaj che'

Taq jun ixöq nusamajij ri kem man xa xe ta ri samaj nub'an chuqa' nich'on kik'in ri ati't, nuqa pa ruyolon ri etamanik sipan kan chi re pa ruwi' ri rusamajixik ri kem. Rija' chuqa' nusipaj re etamanik re' chi ke ri ral xtani'. Ke re' rub'eyal re na'oj re' man xtichup ta, k'o chupan ri kik'aslen ri kib'anob'äl ri winaqi' pa taq tinamit.

Ri kotz'ijal nikikusaj ri ixoqi' wakami kan kik'amon kina'oj chi kij ri öjer maya' winaqi', k'o chik re na'oj re' taq xepe ri kaxlan winaqi' pa iximulen, re' kan k'äs ruma man pa'äl ta ri etamanik pa ruwi', q'ij q'ij ninimar ri jalajöj rub'eyal rusamajixik jun kem.

Jun b'ey chik niqab'ij chi ri kemon tziyääq kan jantape nim ruq'ij chuqa' nim rejqalen, man xa xe ta ri jeb'el yetzu'un, kotz'ij kinäch chuqa' kan ruk'wan nima b'anob'äl, kan nim ruq'ij ri runuk'ik ri samaj ruk'wan. Pa taq tinamit k'a k'äs na ri etamab'äl pa ruwi' ri rusamajixik ri kem, chupan jun kemon tziyääq tikirel nasik'ij ri kib'anob'äl ri maya' winaqi', nuk'ut ri kib'anob'äl jujun tinamit.

Ri kemon tziyääq nikikusaj ri maya' winaqi' kan natz'et chupan ri jeb'el rub'eyal samaj ruk'wan, nim na'oj b'enäq chupan jun kem, nub'ij ruxe'el kik'aslemal ri winaqi'. Ri

kem nisamajix pa këy tinamit. Ixoqi' chuqa' achi'a' q'ij q'ij ninimar ketamab'äl pa ruwi' ri rusamajixik ri kem, jeb'el rukotz'ijal nikiya' chupan ri kekem, nikisamajij kemon tziyäk kichin ixoqi' chuqa' kichin achi'a' pa jalajöj tinamit, richin rukotz'ijal ri kem nikikusaj ri rukotz'ijal ruwach'ulen.

Ri samajib'äl richin nisamajix jun kem ja ri ruch'at richin nitz'ukutej jun k'aslemal, ri jun ixöq chuqa' nuya k'aslemal chupan ri jun kem.

Ri jujun rub'eyal runuk'ik ri rusamajixik jun kem ruk'wan nab'ey rupalib'äl, re' junan rik'in ri rutz'ukik ri k'aslemal chuqa' ruximon ri' rik'in ri runuk'ik ri jalajöj rub'onil b'ätz' richin nuya' ruk'aslen ri jun k'ak'a kem. Ri ralaxik re jun k'ak'a k'aslemal re' junan rik'in ri runuk'ik ri q'i'n nib'an richin ntel jun kem. Ri jujun b'ätz' ri nib'e chupan jun q'i'n nuya ruk'aslen achi'el ri niya'on qak'aslen pa qach'akul. Ja ri ixoq niya'on ruk'aslen jun q'i'n, k'a ri nich'on rik'in, nuya' chi re ri nik'atzin chi re richin ntok jun kem. Jun kem nik'atzin ruwa'in, k'o k'a ri' nuna' ten, k'atän k'in k'a b'a ntok ruyab'il ruma k'o man utz ta nub'an chi re. Rusamajixik jun kem ruk'wan k'aslen, ri kem nuya' k'aslen, ri ajkem nich'on rik'in ri k'aslemal.

Q'inob'äl rub'i' akuchi' ninuk' ri q'i'n richin ntel jun kem, chupan re' nitz'ukutäj jun kemon tziyäk junan rik'in ralaxik jun k'ak'a k'aslemal.

Taq nuk'un chik ri q'i'n nixim chuwäch ri yuqu', re' jun kolo' ruk'wan ri molaj che' richin ri kem. Re' nik'atzin richin nuxim ri' ri kem rik'in ri kaj chuqa' ruwach'ulen, akuchi' nutik ri k'ak'a ruk'aslemal.

Kib'i' ri molaj che' richin ri kem chuqa' kiq'ajarik pa kaqchikel.

Molaj che', ri nikusäx richin nisamajix jun kemon tziyäk.

Ri q'inob'äl: chupan re' ninuk' ri q'i'n, rub'ini'an rute' ri kem, ja re ruch'akul ri kemonik.

Ri b'ätz': ronojel ruwach' ri b'ätz' ruk'wan ri q'i'n achi'el ri rupach'un ri' ri e k'o pa qach'akul.

Ri k'an: achi'el ri qamuxu'x, ri kem ruximon ri' rik'in ri jujun molaj che' richin ruchapon ri'.

Ri kolo': *achi'el jun kolo' ri ruchapon jun ak'wal rik'in rupan ri rute' taq man jani taläx, ri kem nuchap ri' chuwäch jun che' chuqa' utz chuwäch ri raqan jay.*

Ri ejqab'äl: *achi'el ri b'aqil temeyon ch'akulaj, rik'in re' ri ixöq nuchäp ri rukem taq nusamajij.*

Ch'eke: *re' oxí' taq raqan che', achi'el ri jun jolomaj, ri ka'i' q'a'aj chuqa' ri ka'i' aqanaj ri nutemey jun kem. Jun nib'e nab'ey nuchap ri' rik'in ri ejqab'äl, ri jun chik nib'e pa rutum ri kem, ri röx nib'e pa ruk'isb'äl ri kem akuchi' k'o ri kolo' richin nutemey ri kem taq nisamajix.*

K'ir: *re' ka'i' taq che', achi'el ri k'uxaj chuqa' ri nuk'wan ri kik'el pa ch'akulaj.*

Jun kema': *ri rusamaj achi'el ri xak nub'an ri q'a'aj taq nusamajij ri kem.*

Tzutz'u': *re' jun ti che' nikusäx richin nisamajix ri ruk'isb'al chi re ri kem.*

5. Ri nub'ij chuqa' ri rejqalen nuya' rutzijol jun kem.

Ri nima b'anob'äl ruk'wan ri kits'iyäq ri maya' natz'et chupan ri rukotz'ijal ruk'wan ri' rik'in rukotz'ijal ruwach'ulew. Niqatz'et chupan ri ruqul jun po't ri nikusäx pa tinamit Pa Su'm achi'el rub'eyal ri q'ij seton chuqa' ri ruwach'ulew, ri ruxaq che', ri kotz'ij' e k'o chi ruwach'ulew chuqa' ri tzujnimajuyu'. Ronojel re' yeqatz'et chi ruwach'ulew, chupan jujun chik kem e k'o jalajöj achib'äl achi'el ri ruchuq'a' ri ruwach'ulew. Taq jun kem ruk'wan oxí' juch' achi'el taq xtz'ukentaj ri ruwach'ulew chuqa' ri ruxe'el b'anob'äl.

Ri kemon tz'iyäq richin niya'ox rukotz'ijay nuk'waj ri rukotz'ijal ruwach'ulew, re' kan k'o k'iq'ajarik ruma ri' yekusäx. Richin niya'ox rukotz'ijal jun kem ye'okusäx ri tz'ikina', ri äk', ri kite' äk', ri pi'y, ri qo'l, ri patix, ri masat, ri chäj, ruxaq che', ri kotz'ij', rachib'al q'ij chuqa' ri ch'umil.

Pa jujun tinamit k'o rub'eyal chuqa' rejqalen ri kem yeb'an, man junan ta rik'in jun chik tinamit, re' kan nujäl ri'. Ri q'eq chuqa' ri säq rub'onil ri uq nikusäx pa tinamit chi Che', ruq'a' tinamit K'iche', ri ruq'ajarik ri q'äg ja ri aq'a', ri säq nuq'alajirisaj ri jun ixöq kan säq rub'ey, ruk'aslen.

Ri xaq'ap, achi'el jun kumatz' chuqa' ri uchua'a'. Re' jun xaq'ap nikiya' ri ixoqi' pa k'ini', rub'onil käq, säq, q'an chuqa' q'äg, ruq'ajarik ja ri kajij' rutzub'äl ri ruwach'ulew.

Ri uq okisan pe ojer pa Santa Cruz K'iche' ri rāx rub'onil k'o q'ëq pa ruwi', ruq'ajarik re' ja ri achí'el ri jāl q'ëq rub'onil, ri ruwi' taq nixulan ri q'ij; ri rupan achí'el ri ruwach'ulew, chuqa' ruk'wan taq ala's, re' nuq'ajarisaj ri ruq'ij ri kik'astemal ri winaqi', ri ruxaq che' nuq'ajarisaj ruq'ij ri ruwach'ulew. Ri uq jalajöj rub'eyal chuqa' rub'onil ruk'wan kajtz'ik rub'onil rāx, q'ëq junan kípalen, ruq'ajarik ja ri junan kiwäch, junan kichi' ri samajela'.

Chupan ri po't nikusāx pa tinamit Joyabaj, Quiché, k'o ka'i' rub'onil, ri q'ëq chuqa' ri kääq. Ri q'ëq ruq'ajarik ja taq nib'e ri q'ij, ri rub'onil ri q'ëq jāl, ri rub'onil ri wi'aj chuqa' ri uxlanen. Ri kääq ruq'ajarik taq ntel pe ri q'ij, ri rub'onil ja ri kääq jāl, ri kik', ri chuqa'a' chuqa' ri kinojib'al ri maya'.

Ri po't nikusāx pa tinamit Zacualpa, Quiché, ruk'wan ka'i' rub'onil pa ruwi' ri b'onil tuq', ojer kan re' xuk'waj q'ëq, re' rub'onil re' ruq'ajarik ja toq niga ri q'ij. Ruk'wan chuqa' oxtz'ik rāx rub'onil, ruq'ajarik ja ri ruwach'ulew chuqa' rub'eyal ri k'aslen jantaq nijote' jantaq nixule'. K'o chuqa' chupan rub'onil xar achí'el ri ya', ri rub'onil xarxoj achí'el ri kaj. Pa raqan ruk'wan kääq rub'onil, achí'el taq ntel pe ri q'ij, chupan re' rub'onil re' k'o juch' ruk'wan jalajöj rub'onil, q'än, achí'el taq k'o kaq'iq' chuqa' ri q'än ixim; ri rāx ruch'aron ri' rik'in jun peraj ka'i' rub'onil e k'o pa ruxokon, pa rumej kitunun ki' rik'in rub'onil xar chuqa' kääq ruq'ajarik ja ri' taq ntel pe ri kaq'iq' chuqa' ri uchuaq'a'.

Ri kemon tziyāq k'o chik jun rukusaxik nib'an chi re ruma ri' qajināq ruq'ij. E k'o winaqi' man ketaman ta ri b'anob'äl rejqalen ri kemon tziyāq ruma ri' nikib'ij chi man k'atzinel ta chi re jun winaq nusäch k'iy pwaq richin nub'an chuqa' nuloq' jun kemon tziyāq xa xe richin nitz'et chi maya'. Jun maya' ixoq man nunojij ta ke ri', chuwäch rija' kan k'o ruq'ij, chupan re' k'o ruxe'el ruk'aslen, e k'o jujun nikikusaj kemon tziyāq richin jun chik tinamit rik'in re' kan nikina' chuqa' chi e maya'.

K'o chuqa' na'oj pa ruwi' ri rukusaxik ri kemon tziyāq, chi man nuya ta q'ij nikib'an, anin, ropinen, ri etz'anen k'olaj. Pu k'o niqatz'et pa taq tijob'äl, ri maya' tijoxela' rik'in kemon kitziyāq manaq k'ayewal nkil toq nikib'an jalajöj etz'anen.

K'iy k'ayewal nib'ano taq ri ixoqi' xtani' man nikikusaj ta chik kemon tziyāq, jun ja ri man niya'ox ta kiq'ij ri maya' winaqi', yetzelāx akuchi' yesamaj wi, man niya'ox ta q'ij chi ke richin nikikusaj ri kemon tziyāq jun re akuchi niyak pwaq, pa jujun tijob'äl, pa aq'omab'äl jay man tikirel ta nikikusaj ri kitziyāq.

Jun chik k'ayewal ja toq ri maya' winaqi' k'o chi nikikanoj kik'aslen juk'wan chik tinamit, re' nujäl kina'oj, rub'eyal kik'aslen, rub'eyal kitziyaq. Taq ri maya' winaqi' juk'wan chik yek'ase' wi jantaq nim rajäl ri k'aslemaal pa taq tinamit, ruma ri' rje' k'o chi nikikanoj ri tziyüq qajinäq rajäl rik'in k'a re' nikijäl kib'anob'äl ruma ri' k'ayewal ri kik'aslen.

Cholwuj

Academia de Lenguas Mayas, Comunidad Lingüística K'iche'. "K'iche' Mayab' Atz'yaqib'al Vestimenta Maya K'iche'". En *Nab'e wuj*, vol. I. Guatemala: ALMG, 2012.

Mcleod, Morna. "De apariencias y resistencias: el traje de las mujeres mayas guatemaltecas como ámbito de disputa". En *Interdisciplina*, vol. 2, núm. 4 (2014): 161-178. <http://redintegra.org/cat2/images/cv/nuevos/CVMorna.pdf>

Méndez Cifuentes, Arturo Alfonso. *Nociones de tejido indígena en Guatemala*. Guatemala: Ministerio de Educación, Editorial José de Pineda Ibarra, 1960.